

З.І.Галушка, д-р екон. наук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

МОДЕЛЬ ЛЮДИНИ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Вивчено традиційні та сучасні методологічні підходи до аналізу моделі людини як системи певних припущень щодо детермінант і способів її економічної поведінки в різних економічних умовах. Головними компонентами моделі визначено гіпотези про фізичні та інтелектуальні можливості людини, мотивацію економічної діяльності, доступність інформації та пристосування до зовнішніх умов у процесі досягнення її потреб та інтересів. Обґрунтовано власне бачення моделі людини в сучасній економічній теорії.

У розвитку економічної теорії спостерігаються періоди більшої чи меншої уваги до проблем функціонування людини в економіці. Її роль розглядають із різних боків: як економічного суб'єкта, який вступає в економічні відносини і реалізує власні потреби та інтереси; як системи особистісних характеристик, яка, крім специфіки потреб та інтересів, містить такі елементи, як світогляд, духовне багатство, мораль, статус, соціальну роль, спрямованість особистості; як інституційного суб'єкта, який має певний статус, виконує певні ролі, впливає на ухвалення колективних рішень.

Місце людини в суспільстві, її економічну поведінку пояснюють низкою умов і обставин соціального і господарського порядку, які дозволяють вивчити основний зміст і принципи ухвалення економічних рішень, систему економічних відносин у суспільстві, способи розв'язання проблем економічного вибору. Сукупність цих умов описує систему обмежень і способи ухвалення раціональних рішень і тим формує модель поведінки людини в економічному середовищі, яку називають економічною, соціальною, інституційною моделлю людини – залежно від предмета дослідження і специфіки умов її функціонування.

Поняття "модель" (від лат. *modulus* – міра, зразок, норма) найчастіше розуміють як "аналог певного фрагменту... реальності"¹. З філософського погляду це поняття має широкий методологічний зміст і вказує на те, що "...для побудови теоретич-

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 382.

ної моделі людини як способу осмислення її цілісності немає методологічних обмежень"².

Уперше системне дослідження моделі економічної людини спостерігаємо у А.Сміта, хоча більшою або меншою мірою уявлення про економічну поведінку людей у різних економічних умовах подано в усіх напрямках економічної думки. Ідеї А.Сміта розвинені у працях Д.Рікардо, Дж.С.Мілля, А.Вагнера, А.Маршалла. Концепції економічної людини змінювалися залежно від історичного розвитку умов і видів підприємницької діяльності – від дрібних виробництв до великих акціонерних підприємств (марксистський, соціально-правовий, маржиналістський, менеджерський, інституціональний підходи).

У сучасній економічній теорії цю модель переважно подано працями інституціоналістів: Т.Веблена, Дж.Коммонса, У.Мітчелла, Дж.Б'юкенена, Дж.Ходжсона, В.Ванберга, Дж.К.Гелбрейта, М.Олсона, О.Вільямсона та ін. Особливістю підходів до моделі людини інституційної є те, що її розглядають через місце, яке вона посідає в системі соціально і нормативно закріплених функцій, через її статус і роль як агента інституцій та інститутів³.

У сучасних економічних дослідженнях указано на необхідність урахування в цій моделі психологічних чинників, таких як інтелект, уява, характер, і чинників зовнішнього щодо людини середовища, що впливають на її економічну поведінку. Значущість дослідження психологічних характеристик поведінки економічних суб'єктів змушує переглянути модель homo economicus. Таку увагу підтверджує, зокрема, те, що 2002 року Нобелівську премію з економіки вручено Д.Канеману "за інтеграцію результатів психологічних досліджень в економічну науку, перш за все, за дослідження формування думок і ухвалення рішень в умовах невизначеності".

Існують також соціологічні моделі людини, які, наприклад, С.Лінденберг поділяє на два види. Перша модель (акронім SRSM) – соціалізована людина, яка виконує певні ролі під контролем суспільства. Друга (акронім OSAM) – людина, що має власний світогляд, сприйнятливий до змін.

У сфері дослідження місця й умов функціонування людини в пострадянській економіці заслужену популярність здобули праці таких російських і українських учених: В.Автомова, М.Берегового, М.Бойка, З.Варналія, С.Вольчика, А.Гальчинського, А.Гриценка, П.Єщенка, О.Іншакова, С.Кірдіної, Г.Клейнера, Е.Лібанової, Л.Теліженко, Л.Олейника, А.Чухна, А.Шастітка та ін. У цих працях проаналізовано специфіку, механізми і проблеми реалізації інтересів людини як

² Теліженко Л.В. Моделювання як метод осмислення цілісної людини у постнеокласиці // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Серия "Философия. Культурология. Политология. Социология". – Т. 23 (62). – 2010. – № 2. – С. 51.

³ Див.: Homo institutus – Человек институциональный: Монография. – Волгоград, 2005. – С. 12.

суб'єкта економічних відносин, але недостатньо повно подано систему обмежень, умов і чинників, що впливають на ухвалення економічних рішень і дозволяють реалізувати ці інтереси. Спостерігається певне розсіювання уваги науковців за розв'язання окремих проблем функціонування суспільства, не поставлено за мету аналіз системи суб'єктно-об'єктних відносин та її цілісності в конкретному економічному середовищі.

У цій статті спробуємо визначити методологічні основи дослідження моделі людини в сучасній економічній теорії та обґрунтувати необхідність синергетичного підходу до пояснення її суті, економічних потреб та інтересів, детермінант і способів економічної поведінки в різних економічних умовах.

Як зауважує В.Автономов, "...для економічної теорії як узагальненого віддзеркалення різноманітних явищ господарського життя просто необхідна спрощена, схемна модель людини"⁴. Разом з тим будь-яка модель людини в економічній теорії розкриває лишень область допустимих значень, у якій справджуються теоретичні припущення про поведінку в тих чи тих умовах. Як правило, її враховують за аналізу механізмів функціонування економіки і розроблення підходів до оптимальної державної політики. Будь-яка економічна концепція ґрунтується на певних поведінкових передумовах, тобто на початковому уявленні про те, які істотні, з погляду економіста, якості має людина.

Першочергове значення має трактування самого поняття економічної моделі людини і методу моделювання її поведінки. Згідно з цивілізаційним підходом С.Благодетелева-Вовк виокремлює шість комплексних моделей людини: людина-дикун, людина-варвар, людина традиціоналістська, людина економічна, людина інституційна, людина культурна⁵. В основу цієї класифікації покладено цінності, які переважають: для нецивілізованої людини це природа, інстинкти, виживання, сила, домінування, дія, контроль; для цивілізованої – ієрархія, статус, закон, земля, розум, свобода, рівність, багатство, право, відповідальність, справедливість, суспільне благо, пізнання, творчість, людяність, повнота буття тощо.

На думку Л.Теліженко, основна причина застосування методології моделювання викликана сучасним переходом науки до нового типу раціональності, особливістю якого є подолання традиційного розриву між суб'єктом і об'єктом, виявлення їх суб'єкт-об'єктної єдності як цілісності: "Під моделюванням як методом пізнання антропологічної цілісності розуміється осмислення внутрішніх процесів людини, її зовнішніх зв'язків, відношень з усіма можливими для неї середовищами (природним, соціальним, культурним, духовним тощо) шляхом побудови її те-

⁴ Автономов В.С. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли). – М., 1993. – С. 2.

⁵ Благодетелева-Вовк С.Л. Комплексна модель людини в процесі використання цивілізаційного підходу в економіці // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – Вип. 24. – 2009. – С. 46-50.

оретичної моделі, сутнісними ознаками якої представляється адекватне дійсності відображення антропоструктури ("зовнішньої" і "внутрішньої" людини) із властивими їй процесно-діяльнісними характеристиками"⁶. Модель людини в економічній науці заслуговує на увагу ще й тому, що вона відображає ідеологічний і світоглядний контексти свого часу.

Перша економічна модель людини створена класичною школою політичної економії. А.Сміт вважав природною рушійною силою господарського розвитку прагнення індивіда до досягнення своїх економічних, насамперед грошових, інтересів. Головні риси економічної людини, за А.Смітом, такі: 1) вона діє на конкурентному ринку, що передбачає її мінімальний взаємозв'язок з іншими економічними людьми; 2) економічна людина раціональна з погляду механізмів ухвалення рішень; 3) вона здатна до постановки мети, послідовного її досягнення, розрахунку витрат за вибору засобів її досягнення; 4) економічна людина має повну інформацію про ситуацію, в якій вона діє, задовольняючи свої потреби; 5) економічна людина є егоїстичною, прагне максимізації своєї вигоди. Дбаючи про власні інтереси, така людина примножує свій добробут і багатство суспільства.

Модель суб'єкта, яку впродовж сторіч використовували як інструмент класичного аналізу, є дуже абстрактною. Вона абсолютизує людську раціональність. Це поняття в економічній теорії прийнято трактувати як здатність індивіда максимізувати певну цільову функцію. Це модель поведінки, яка передбачає вибір оптимальних засобів без будь-яких вимог до цілей. Таким чином, стверджуючи, що людина за природою є раціональною, економісти мають на увазі, що вона діє за принципом розв'язання задачі на максимізацію. Це відповідає формальному підходу до раціональності⁷.

Трактування економічної людини неокласиками докорінно відрізняється від її трактування А.Смітом. У неокласичній теорії природа людини мислиться як спрямована на максимум задоволень, включаючи як економічний матеріальний успіх, так і задоволення матеріальних потреб за мінімізації витрат⁸. Вибір людина робить самостійно, тобто вона є вільною і незалежною в наданні своїх переваг. Повна свобода економічної людини необхідна для теорії. Якщо в умовах вільної конкуренції така передумова не викликає заперечень, то з появою монополій ситуація істотно змінюється. Монополія має можливість нав'язувати споживачам свої товари, контролювати ціни і затрати, тобто

⁶ Теліженко Л.В. Моделювання як метод осмислення цілісної людини у постнекласиці // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Серия "Философия. Культурология. Политология. Социология". – Т. 23 (62). – 2010. – № 2. – С. 55.

⁷ Див.: Автономов В.С. Модель человека в экономической науке. – СПб, 1998. – С. 12.

⁸ Див.: Федотова В. Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации // Вопросы философии. – 2007. – № 9. – С. 27.

підпорядковує собі ринок, і людина втрачає можливість вільного вибору⁹.

Інституціоналісти відкидають саму гіпотезу максимізації особистої корисності як атрибуту людської діяльності. Мотивами можуть бути самореалізація; творча діяльність; прагнення досконалості, влади; слава; душевний комфорт; внутрішня психологічна рівновага тощо. Порівнюючи людину економічну і людину інституційну, можна відзначити спрямованість цілей економічної діяльності першої на максимізацію матеріальних благ, а другої – на зміцнення свого стану і статусу в суспільстві¹⁰.

Сучасне трактування економічної раціональності має і позитивні, і негативні боки. До позитивних слід віднести можливість без особливих проблем використовувати математичний апарат. Споживачі для цієї мети перетворюються на функції корисності, а фірми – на виробничі функції. Що стосується негативних боків, то вони є наслідком абстрактності цієї теорії. Справді, основні параметри моделі економічної людини нагадують радше принципи оптимальної поведінки суб'єкта, ніж його фактичне втілення. Саме так можна трактувати аксіоми, які складають основу теорії раціонального вибору (монотонність, інваріантність, транзитивність, зіставність, замінність, опуклість).

Таким чином, неокласична концепція має явний нормативний характер, вона ніби вказує своєму суб'єктові наукову поведінку, яка для нього далеко не завжди характерна¹¹. Як свідчить господарська практика, в реальному житті існують як об'єктивні умови, що сприяють прояву вкрай високих ступенів раціональності, коли суб'єкти поведуться майже як у неокласичній моделі, так і умови, за яких "ідеальні" рамки видаються радше бажаними, аніж дійсними. Звичайна людина в реальних умовах часто поводить ірраціонально.

Останніми десятиліттями завдяки міжпредметним дослідженням сформувалася модель саме такої ірраціональної людини. Зокрема, результати експериментів Д.Канемана вказують на те, що "...у процесі ухвалення рішення суб'єкти ігнорують найголовніші принципи і правила, що лежать в основі теорії раціонального вибору"¹². Як зазначає вчений, "людські рішення закономірно відхиляються від стандартної моделі". Споживачі насправді проявляють схильність до ухилення від строгої математичної максимізації корисності. Вони, радше, надають переваги уста-

⁹ Див.: Коровський А.В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування: Монографія. – К., 2004. – С. 39.

¹⁰ Див.: Федотова В.Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации. – С. 22.

¹¹ Див.: Arrow K. Rationality of self and others // Hogarth R., Reder M. (eds.) Rational choice. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. – P. 206.

¹² Kahneman D., Tversky A. Rational choice and the framing of decisions / Hogarth R., Reder M. (eds.). Rational choice. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987.

леним правилам (інститутам), що замінюють раціональну оптимізацію. Пересічна сучасна людина, наприклад, більше цінує фіксовані доходи, ніж пов'язані з певним ризиком вигоди. Як доводять психологи, люди схильні уникати ситуацій невизначеності; міняти свої рішення залежно від контексту, ігноруючи підрахунок математичного очікування; недооцінювати можливість негативного результату у "звичних" ситуаціях.

Г.Саймон започаткував теорію обмеженої раціональності. Згідно з нею, суб'єкт "витрачає" інтелект економно, як обмежений ресурс, і тому намагається застосовувати його до всієї процедури ухвалення рішень, з урахуванням обсягу ввідних даних і можливостей їх аналізу¹³.

Погоджуючись з таким підходом, В.Автономов підкреслює, що "процедурно (обмежено) раціональний" суб'єкт не може, як передбачає неокласична теорія, миттєво реагувати на всі найдрібніші зміни, що відбуваються в навколишньому світі. Для того щоб з максимальною надійністю орієнтуватися в умовах невизначеності, він користується готовим набором правил поведінки, причому не універсальних, а застосовуваних до ситуацій, що найчастіше спостерігаються в житті¹⁴.

Інституціональна теорія внесла "опортуністичний" аспект до існуючої моделі суб'єкта, зосередивши увагу на егоїстичних мотивах людської поведінки. Опортунізм проявляється як переслідування особистого інтересу, що супроводжується випадками обману, приховування інформації, навмисного спотворення істини, шахрайства, пише О.Вільямсон¹⁵.

Сучасні соціологічні дослідження економічної поведінки людини підтверджують, що вона у змозі не тільки вибирати способи використання дефіцитних ресурсів, але і переключатися, переходячи від логіки економічно орієнтованої дії до логіки соціально орієнтованої й назад. Вона може переключати режими дії, актуалізуючи той чи той мережевий контур своїх зв'язків, змінювати способи ранжирування і порядок обґрунтування цінності ресурсів. Людина здатна діяти всупереч очевидній раціональності чи усталеним нормам. Вона не просто кидається за вигодою і не йде неодмінно шляхом найменшого опору, а виявляє вольові зусилля і переборже опір обставин (таких, наприклад, як дефіцит ресурсів, неадекватність чинних правил поведінки, неясність цілей тощо). Нарешті, людина здатна до диференційованих дій. Вона може в одних випадках поводитися раціонально, незалежно чи егоїстично, а в інших виявляти альтруїзм чи дотримуватися традиційних норм. І не тільки тому, що рамки її дій є ширшими за передбачені економічною теорією, а й тому,

¹³ Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS. - 1993. - Вып. 3. - С. 16, 27.

¹⁴ Автономов В.С. Модель человека в экономической науке. - С. 178.

¹⁵ Уильямсон О. Институты капитализма. - СПб, 1996. - С. 97-98.

що їх розходження соціально зумовлені, а самі дії вкорінені в соціальних структурах, у які включена ця людина¹⁶.

Російські вчені Р.Грінберг і О.Рубінштейн говорять про необхідність використання нової концепції соціуму. Вони виходять з універсальних уявлень про суспільство, асоціюючи його з безліччю індивідуумів, суспільство, що постійно змінюється і піддається різного роду флуктуаціям, де індивіди діють самостійно й у складі різних груп, де всі соціодинамічні процеси, що відбивають як негативні, так і позитивні зворотні зв'язки, описані на основі своєрідного аналога теореми І.Пригожина, коли за виникнення перешкод у досягненні рівноваги стаціонарний стан соціуму відповідає мінімальній ентропії, а енергія обурення трансформується в інтерес, властивий соціальній системі в цілому, і це переводить її на якісно новий рівень.

Початкове положення концепції Р.Грінберга і О.Рубінштейна полягає в тому, що будь-яке благо може задовольняти потреби як окремих учасників ринкових відносин, так і суспільства загалом. Це припущення автори назвали постулатом соціальної корисності. Вони підкреслюють, що соціальна корисність не залежить від корисностей індивідуумів, бо в її основі завжди лежить суспільна потреба, яка не зводиться лише до сукупності індивідуумів. Саме незалежністю соціальної корисності вони пояснюють функцію держави як рівноправного учасника ринку, який реалізує суспільні (які не зводяться) інтереси. Причому кожен з учасників прагне до максимізації власної функції корисності.

Дослідження зміни підходів до аналізу моделей людини в економічній теорії дає можливість зробити висновок, що моделі людини економічної, раціональної, ірраціональної, процедурно (обмежено) раціональної, опортуністичної, соціальної відбивають історичний процес зміни наукових підходів до вивчення місця і ролі людини в економіці.

Додаючи нові штрихи до моделі економічної людини, представники сучасної економічної теорії та інших соціальних наук сформували методологічний фундамент дослідження сучасних проблем соціалізації економіки. Це дозволяє зрозуміти рушійні сили розвитку економіки і принципи поведінки суб'єктів економічних відносин, а отже, визначити стратегічні пріоритети і способи досягнення цілей суспільного розвитку, обґрунтувати принципи соціальної політики уряду. Вказані теорії складають методологічну основу дослідження проблем соціалізації трансформаційної економіки. Самі ж процеси соціалізації, які є дуже складними і неоднозначними, мають історичний характер і національну специфіку.

¹⁶ Див.: Лукашевич М.П., В.М.Туленков. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. - К., 2004.

Узагальнюючи теоретичні засади моделі людини в економічній теорії, можемо зробити кілька висновків, важливих для усвідомлення місця і ролі людини в сучасній економіці та теоретичного обґрунтування методологічних підходів до пояснення її економічної поведінки:

- 1) модель людини в сучасній економічній теорії – це соціальна модель, орієнтована на економічну поведінку людини в соціальному середовищі; її характеризує процес соціалізації, що розкривається через зміст економічної діяльності й економічної поведінки, відбиває специфіку соціально-економічних відносин і суспільно-економічних інститутів і структур;
- 2) у цій моделі людина – це система особистісних характеристик, яка, крім специфіки потреб та інтересів, містить такі елементи, як світогляд, духовне багатство, мораль, соціальний статус, соціальна роль, спрямованість особистості; це модель рефлексуючої, гнучкої, вольової, соціально диференційованої людини;
- 3) соціальна поведінка базується на таких суперечливих рисах людини, як прагнення до добробуту і дух суперництва, природний егоїзм і схильність до обміну, бажання справедливості й почуття власності, прагнення вдосконалитися, самовиявитися, конкурувати тощо, тому завдання сучасної економічної теорії – досліджувати економічно і соціально орієнтовані дії, а також фактори, які диференціюють ці дії за соціальними верствами;
- 4) у процесі розвитку економічної науки сутність економічної людини подавали як теоретичну конструкцію – модель, що періодично поновлювалася з метою наближення її до реальної економічної поведінки в конкретних умовах. Чим конкретнішою є модель, тим вона складніша і тим більше засобів та інструментів міжпредметного аналізу необхідно використовувати для досягнення синергетичного ефекту в розумінні її суті, економічних потреб та інтересів, принципів поведінки і механізмів спільного розв'язання економічних проблем.